

Па форме арганізацыі самастойную дзейнасць вучоныя падзяляюць на індывідуальную, фронтальную і групавую.

Аднавадна з узроўнямі самастойнай прадуктыўнай дзейнасці вучняў можна вылучыць чатыры тыпы самастойных работ: 1) узнаўляльныя (работы па ўзоры). Неабходны для засваення шляхоў і сродкаў працы ў канкрэтных сітуацыях, фарміравання ўменняў, паглыблення навыкаў і іх замацавання. Дзейнасць вучняў пры выкананні заданняў не зусім самастойная, паколькі іх самастойнасць зводзіцца да ўзнаўлення, паўтарэння па прапанаваным узору; 2) рэканструктыўна-варыятыўныя (работы, якія дазваляюць на аснове атрыманых ведаў і прапанаванай настаўнікам ідэі знайсці самастойна шляхі рашэння задачы). Такая дзейнасць прыводзіць вучняў да асэнсаванага выкарыстання ведаў у тыповай сітуацыі, стварае ўмовы для развіцця творчасці і актыўнай мысліцельнай працы; 3) з'яўшчычныя (работы, якія фарміруюць умовы і навыкі самастойнага пошуку адказу за межамі знаёмых узораў). Вучань сам вызначае шляхі выканання задання, знаходзіць сярод іх аптымальны варыянт. На гэтым узроўні фарміруецца творчая асоба, адбываецца пошук новых рашэнняў, абагульненне і сістэматызацыя атрыманых ведаў, выкарыстанне іх у незнаёмай сітуацыі); 4) творчыя (найвышэйшы ўзровень сістэмы самастойнай дзейнасці школьнікаў, калі вучні атрымліваюць прыцыпова новыя для іх веды, замацоўваюць навыкі самаадукацыі і ўласнай даследчай працы).

Спіс крыніц

1. Адукацыйны стандарт вучэбнага прадмета «Беларуская мова» (I—XI класы) [Электронны ресурс] / Пачатковая школа. — Мінск : Пачатковая школа, 2011. — Режим доступа : <http://p-shkola.by/ru/geklama?id=251>, — Дата доступа : 01.11.2011.
2. *Кульневич, С. В.* Современный урок : в 3 ч / С. В. Кульневич, Т. П. Лакоценина ; под общ. ред. С. В. Кульневича. — Ростов н/Д : учитель, 2005-2006. — Ч. 1 : Науч.-практ. пособие / С. В. Кульневич, Т. П. Лакоценина ; под общ. ред. С. В. Кульневича. — Ростов н/Д : Учитель, 2005. — 288 с.
3. *Кульневич, С. В.* Современный урок : в 3 ч / С. В. Кульневич, Т. П. Лакоценина ; под общ. ред. С. В. Кульневича. — Ростов н/Д : Учитель, 2005-2006. — Ч. 2 : Не совсем обычные уроки / С. В. Кульневич ; под общ. ред. С. В. Кульневича. — Ростов н/Д : Учитель, 2005. — 288 с.
4. *Кульневич, С. В.* Современный урок : в 3 ч / С. В. Кульневич ; под общ. ред. С. В. Кульневича. — Ростов н/Д : Учитель, 2005-2006. — Ч. 3 : Проблемные уроки / С. В. Кульневич, Т. П. Лакоценина ; под общ. ред. С. В. Кульневича. — Ростов н/Д : Учитель, 2006. — 280 с.

Материал поступил в редакцию 03.11.2011 г.

В. У. Праневіч

Навуковы кіраўнік — А. В. Солахаў,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт
Баранавіцкі дзяржаўны ўніверсітэт,
г. Баранавічы, Рэспубліка Беларусь

ЧАСТОТНАСЦЬ УЖЫВАННЯ СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫХ СКАЗАЎ У РАМАНЕ У. КАРАТКЕВІЧА «КАЛАСЫ ПАД СЯРПОМ ТВАІМ»

Складаназалежныя сказы характарызуюцца разнастайнасцю будовы, відамі адносін паміж часткамі і сродкамі іх сувязі. Адзінай класіфікацыі гэтых сказаў не існуе. У беларускім мовазнаўстве найбольш пашырана структурна-семантычная класіфікацыя, якая ўлічвае структуру прэдыкатывых частак і характар адносін паміж імі. Згодна гэтай класіфікацыі вылучаюцца наступныя віды даданых частак: дзейнікавыя, выказнікавыя, дапаўняльныя, азначальныя, акалічнасныя (месца, часу, прычыны, умовы, выніку, уступкі, спосабу дзеяння, меры і ступені), параўнальныя, далучальныя.

Адным з вядучых даследчыкаў складаназалежных сказаў з'яўляецца мовазнавец Т. Я. Шэмет. Вядомыя работы аўтара, у якіх ён спыняецца на аналізе складаназалежных сказаў ускладненай будовы з паслядоўным падпарадкаваннем. Аўтара таксама цікавяць прычыны адхіленняў ад моўных нормаў у складаназалежных сказах ускладненай будовы. Пытанні ўжывання і функцыянавання складаназалежных сказаў займае таксама Т. І. Тулуш. Так, у прыватнасці, ён разглядае складаназалежны сказ як сродак інтэнсіфікацыі кампанентаў выказвання [5, с. 45].

Абмежаванае кола даследчыкаў вывучала складаназалежныя сказы з адной даданай часткай у мастацкім творы, што пацвярджае важнасць і надзённасць вывучэння акрэсленай праблемы.

Мэтай навуковай працы з'яўляецца аналіз складаназалежных сказаў з адной даданай часткай ў рамане У. Караткевіча «Каласы пад сярпом тваім».

Аднавадна мэце ставяцца наступныя задачы:

- 1) прааналізаваць паняцце складаназалежнага сказа ў розных мовазнаўчых крыніцах;
- 2) зрабіць класіфікацыю складаназалежных сказаў з адной даданай часткай ў рамане У. Караткевіча «Каласы пад сярпом тваім».

Пры зборы фактычнага матэрыялу выкарыстоўваўся метада суцэльнай выбаркі складаназалежных сказаў з адной даданай часткай у рамане. Для ажыццяўлення даследавання выкарыстоўваліся апісальныя, статыстычныя, параўнальныя і супастаўляльны метады.

Агульнапрынята, што сказ, які складаецца з двух і больш простых сказаў і выражае адну складаную думку, называецца складаным [1, с. 474]. Складаны сказ, як і просты, з'яўляецца адной камунікатыўнай адзінкай, але

аб'ём інфармацыі ў іх розны: у складаным сказе паведамляецца пра некалькі сітуацый, а ў простым — пра адну асобную. Складаны сказ адрозніваецца ад простага сваёй будовай: у простым сказе адна граматычная аснова, а ў складаным — дзве і больш. Аднак прэдыкатыўныя асновы складанага сказа не маюць сэнсавай і інтанацыйнай закончанасці, цесна звязаны паміж сабой, узаемна абумоўлены і самастойна не ўжываюцца; гэтыя адзінкі называюцца часткамі складанага сказа [3, с. 486].

Паводле сэнсавай сувязі паміж простымі сказамі, якія ўваходзяць у складаны, сказы падзяляюцца на складаназлучаныя і складаназалежныя. Складаныя сказы, ў якіх часткі не раўнапраўныя, а адна падпарадкоўваецца другой пры дапамозе падпарадкавальных злучнікаў ці злучальных слоў, паясняе яе, называюцца складаназалежнымі. Сінтаксічна незалежная частка складанага сказа з'яўляецца галоўнай. Тая частка, што залежыць ад галоўнай, называецца даданай. У аснову класіфікацыі складаназалежных сказаў могуць быць пакладзены розныя прычыпы. У беларускім мовазнаўстве часцей прымяняецца традыцыйная класіфікацыя, у аснове якой ляжаць суадносіны даданых частак з членамі сказа: даданы сказ можа выконваць такую ж сінтаксічную функцыю ў адносінах да галоўнай, што і пэўны член сказа — галоўны або даданы. У сувязі з гэтым выдзяляюць складаназалежныя сказы з даданымі дзейнікавымі, выказнікавымі, азначальнымі, дапаўняльнымі, акалічнаснымі (месца, часу, прычыны, спосабу дзеяння, меры і ступені, мэты, умовы, уступкі, параўнання). Толькі некаторыя даданыя часткі (далучальныя, выніку) не маюць адпаведных па назве членаў сказа [2, с. 312].

Аналіз мовы рамана У. Караткевіча «Каласы пад сярпом тваім» паказвае, што аўтар шырока выкарыстоўвае складаназалежныя сказы з даданымі часткамі розных тыпаў. Найбольш пашыранымі ў рамане з'яўляюцца складаназалежныя сказы з дапаўняльнай, азначальнай даданымі часткамі, а таксама складаназалежныя сказы з даданай параўнальнай часткай і даданай часткай прычыны.

Усяго ў рамане У. Караткевіча знойдзена больш за 100 складаназалежных сказаў з адной даданай часткай: 23 сказы з дапаўняльнай даданай часткай: *Стары пан піша, што ён вызваляе мяне па вашаму жаданню* [4, с. 176]; *Ён нават карае смерцю за тое, за што натура даруе ў літасці і жорсткасці сваёй...* [4, с. 177]; 14 сказаў з азначальнай даданай часткай: *Дарослыя з некаторым нават замілаваннем глядзелі на двух прыгожых падлеткаў, якія з такой відавочнай няшчотай шапталі адзін аднаму на вуха словы братэрства* [4, с. 71]; *Яны рушылі далей, павольна абышлі ўжо тры бакі будыніны і цяпер павінны былі выйсці на чацвёрты бок, што выходзіў на стромны адхон* [4, с. 123]; 10 сказаў з параўнальнай даданай часткай: *І ён так разрыдаўся ў гэтых вузкіх руках, быццам сэрца яго рвалася на шматкі* [4, с. 44]; *Поп ухмыляўся, нібы паведамляў чорт ведае якія прыемныя рэчы* [4, с. 670]; 10 сказаў з даданай часткай прычыны: *А яны з усіх нас пасмейваюцца, бо нічога больш не могуць зрабіць* [4, с. 38]; *Мы, мужчыны з Раўбічаў, носім толькі жалеза, бо золата вельмі брудны метал* [4, с. 215]; 9 сказаў з дзейнікавай даданай часткай: *І кожны, нават той, хто не верыў у казкі, з радасцю падумаў: вось яно* [4, с. 688]; *Кожны, хто спрабаваў дыхаць на поўныя грудзі, адмарозжаў лёгкай* [4, с. 253]; 9 сказаў з даданай часткай месца: *Каля печкі, дзе корпалася Марыля, гарэла над начовачкамі заціснутая ў лучнік лучына* [4, с. 23]; *Паставіў на высокім беразе Дняпра, адкуль было відаць на трыццацьвёрст, паставіў у сівым пышным палыне і верасе, не кранушы ані былінкі* [4, с. 143]; 8 сказаў з даданай мэты: *І гнаў сыноў, каб памаглі бабам прынесці балеі дзве – тры* [4, с. 8]; *І вось Кроер учыніў півошчынцам агульны згон, бо гарачая пара не чакала* [4, с. 101]; 8 сказаў з даданай часткай уступкі: *Плакаць было чаго, хоць улады ў гэтым і не прызнаваліся, даючы загад аб імшы* [4, с. 258]; *Яны мала чаго знайшлі са зброі, хоць абышлі ўжо ўвесь дом* [4, с. 528]; 7 сказаў з даданай часткай меры і ступені: *Старшы конюх, Зміцер, абпалены сонцам да таго, што скура лупілася на носе, як на маладой бульбе, зняў шапку* [4, с. 49]; *Ён быў такі высокі, што хмызы і высакаватыя дрэўцы на яго дне не паказвалі наверх нават макавак* [4, с. 191]; 6 сказаў з даданай часткай умовы: *А калі ўдзень перапраўляцца не рызыкне, то і ў Кортаўскім востраве перасядзець можна* [4, с. 322]; *Гэта сапраўды было горка, калі ўжо забыцца на страх* [4, с. 124]; 3 сказы з даданай часткай выніку: *Не ўродзіць хлеб, то ўродзіць бульба* [4, с. 609]; 3 сказы з даданай часткай спосабу дзеяння: *І праспявае так, што ўспомніць маладосць самая старая баба* [4, с. 24]; 1 сказ з даданай выказнікавай часткай: *Араць зямлю — гэта зусім не тое, што ездзіць на кані* [4, с. 23]; 1 сказ з супастаўляльнай даданай часткай: *Чым бліжэй пад'язджаў кабрыялет, тым яснаей вымалёўваўся двухпаварховы будынак з доўгім мезанінам і двума балконамі* [4, с. 42] і інш.

Больш за ўсё складаназалежных сказаў з адной даданай часткай ужываецца ў XXVIII главе рамана, якая называецца «Выйсце крыніц» (43 сінтаксічныя адзінкі дадзенага тыпу), а таксама ў IX і X главах другой кнігі — «Сякера пры дрэве».

Такім чынам, складаназалежныя сказы з адной даданай часткай з'яўляюцца неад'емнай часткай рамана У. Караткевіча «Каласы пад сярпом тваім», што сведчыць аб майстэрстве пісьменніка выкарыстоўваць багацці беларускай мовы, дакладна перадаваць семантычныя адносіны часу, мэты, прычыны і г. д.

Падзел і класіфікацыя складаназалежных сказаў з адной даданай часткай на тыпы ў даследаванні былі абумоўлены відам сінтаксічных адносін паміж састаўнымі часткамі сказа, сэнсам галоўнай часткі і характарам слова, якое паясняецца даданай часткай. Розныя віды адносін паміж часткамі складаназалежнага сказа афармляюцца з дапамогай наступных сродкаў: падпарадкавальных злучнікаў і злучальных слоў, парадку размяшчэння частак, форм дзеясловаў-выказнікаў. Пры гэтым у складаназалежных сказах найбольш часта сустракаюцца злучнікі *што* (57%), *каб* (29,1%), *які* (16,7%). Рэдка ўжываюцца злучнікі *адкуль* (3%), *то* (2,7%), *аж* (1,5%). Акрамя злучнікаў у складаназалежных сказах з адной даданай часткай ужываюцца злучальныя словы, сярод якіх пашыраны займеннікі *што*, *які*.

Такім чынам, складаназалежныя сказы з адной даданай часткай — пашыраны тып сказаў у мове рамана У. Караткевіча «Каласы пад сярпом тваім», дзе яны ў вялікай колькасці прадстаўлены рознымі тыпамі.

Спіс крыніц

1. *Бадзевіч, З. І.* Беларуская мова: хрэстаматыя: вучэбны дапаможнік / З. І. Бадзевіч. — Мінск.: Изд-во Юнипресс, 2005. — 592 с.
2. *Блінава, Э. Д.* Беларуская мова: вучэбны дапаможнік / Э. Д. Блінава; пад рэд. М. С. Яўневіча. — Мінск: Вышэйшая школа, 1991. — 334 с.
3. *Грыгор'ева, Л. М.* Сучасная беларуская мова: вучэбны дапаможнік / Л. М. Грыгор'ева [і інш.]; пад рэд. Л. М. Грыгор'евай. — Мінск: Вышэйшая школа, 2006. — 559 с.
4. *Караткевіч, У.* Каласы пад сярпом тваім: Раман у 2-х кн. / У. Караткевіч. — Мінск: Мастацкая літаратура, 1998. — 702 с. — (Залатая серыя. Проза ХХ стагоддзя).
5. *Тулуш, Т. І.* Складаназалежны сказ як сродак інтэнсіфікацыі кампанентаў выказвання / Т. І. Тулуш // Роднае слова. — 2008. — № 7. — С. 45—50.

Матэрыял паступіў у рэдакцыю 01.11.2011 г.

В. М. Сяліцкая

Навуковы кіраўнік — Ж. В. Косціна,
старшы выкладчык кафедры філалогіі
Баранавіцкі дзяржаўны ўніверсітэт,
г. Баранавічы, Рэспубліка Беларусь

ПРАБЛЕМА СТАНУ БЕЛАРУСКОЙ МОВЫ Ў РАСІЙСКОЙ ІМПЕРЫІ Ў XIX СТАГОДДЗІ ПРАЗ АНАЛІЗ ЗАПІСАЎ, ЗРОБЛЕННЫХ У АЛЬБОМЕ А. ВЯРЫГІ-ДАРЭЎСКАГА

Актуальнасць падрабязнага даследавання стану друкаванага слова ў Расійскай імперыі ў XIX стагоддзі відавочная. Яна тлумачыцца тым, што для паглыбленага вывучэння праблем, якія існавалі і былі найбольш вострымі ў XIX стагоддзі, вельмі важна дэтальна даследаваць творы эпістальнага жанру, да якога, па нашым меркаванні, можна аднесці альбом А. Вярыгі-Дарэўскага.

Мэта даследавання — выявіць і даследаваць праблемы, якія падымаюцца ў запісах альбома А. Вярыгі-Дарэўскага.

Дадзенае навуковае даследаванне — першае ў беларускім літаратуразнаўстве вывучэнне альбома А. Вярыгі-Дарэўскага як твора эпістальнай літаратуры.

Эпістальная літаратура (ад грэч. *epistole* — пасланне, пісьмо) ўзнікла з бытавой перапіскі, калі форма пісем ператваралася ў прыём мастацкага апавядання, карэспандэнты — у персанажаў, а змест быў падпарадкаваны асноўным законам мастацкай умоўнасці [2, с. 144].

У сучасных беларускіх літаратуразнаўцаў няма адзінага пункта погляду на вызначэнне паняцця «эпістальная літаратура». Адна з вучоных (М. А. Лазарук, А. Я. Ленсу, Л. М. Крупчаной і інш.), размяжоўваюць паняцці «эпістальная літаратура» і «эпістальная форма», а іншыя, напрыклад В. І. Атрашкевіч, у межах паняцця «эпістальная літаратура» выдзяляюць два азначэнні: 1) перапіска прыватных і афіцыйных асоб, спачатку задуманая або пазней асэнсаваная як мастацкая ці публіцыстычная проза; 2) мастацка-публіцыстычны твор у форме пасланняў, лістоў [2, с. 144].

Як літаратурны жанр лісты (пісьмы) зарадзіліся ў антычнасці. Да нашага часу захаваліся творы прадстаўнікоў старажытнай рымскай літаратуры: «Пасланне да Пізонаў пра мастацтва паэзіі» Гарацыя, «Гераніі, ці Пісьмы» Авідзія, «Маральныя пісьмы да Луцылія» Сенекі і інш. [1].

Самыя даўнія лісты-пасланні на старабеларускай мове датуюцца 13—14 стагоддзямі [2, с. 144]. Да гэтага часу адносяцца помнікі эпістальнай літаратуры, створаныя такімі вядомымі дзеячамі, як Філон Кміта-Чарнабыльскі, Леў Сапега, Іпацій Пацей, Іван Цыпрыян Камуняка, якія з дапамогай сваіх лістоў, адрасаваных да пэўных асоб, імкнуліся вырашыць важныя праблемы сучаснага ім палітычнага і грамадскага жыцця.

Трэба адзначыць, што ўвогуле для ўсіх твораў эпістальнай літаратуры характэрна пастаноўка тых або іншых праблем грамадскага і палітычнага жыцця грамадства.

Найбольш шырокае развіццё эпістальная літаратура атрымала ў XIX стагоддзі. У гэты час Беларусь ўваходзіла ў склад Расійскай імперыі, і па гэтай прычыне на тэрыторыі нашай краіны актыўна праводзілася палітыка русіфікацыі. Як адзначаюць аўтары «Гісторыі беларускай літаратуры XI—XIX стагоддзяў», «дазволіўшы ў першай палове 50-х гадоў XIX стагоддзя (пасля паражэння Расіі ў Крымскай вайне) выдаць В. Дуніну-Марцінкевічу ў Мінску надрукаваныя лацінкай кнігі з польска- і беларускамоўнымі творамі, улады спынілі ў 1859 годзе выданне яго перакладу на беларускую мову «Пана Тадэвуша» Адама Міцкевіча. Гэта акцыя была звязана з забаронай украінскага друку лацінкай (ад 30 мая 1859 года) і не вымагала, на чыноўніцкі погляд, асобнага цыркуляру і нават тлумачэння. Яна высвечвае не так забарону беларускай мовы ці кнігі, друкаванай «польскімі літарамі», як імперскае супраціўленне ёй чыноўніцкімі метадамі праз адміністрацыйныя распараджэнні пад наглядом змагання з «польскай інтрыгай», а на самай справе — мэтанакіраванай русіфікацыі» [3, с. 71]. Згодна з ёй усё справаводства пераводзілася на рускую мову, навучанне ў школах пераводзілася на рускую мову, а таксама існаваў жорсткі цэнзурны кантроль, які забараняў выданне беларускамоўных твораў. І ў гэтай складанай сітуацыі пісьмы і пасланні былі адзіным сродкам абмену думкамі паміж людзьмі на конт існуючай сітуацыі, у якой знаходзілася беларускае друкаванае слова і беларуская мова ў цэлым.

Як ужо было адзначана вышэй, адным з самых старажытных помнікаў эпістальнай літаратуры з'яўляецца «Пасланне да Пізонаў пра мастацтва паэзіі» Гарацыя. Гэтае пасланне адрасавана да канкрэтных людзей — арыстакратаў Пізонаў — і ўключае ў сябе пэўныя праблемны змест, а менавіта разважанні пра законы паэзіі ці, інакш кажучы, погляд Гарацыя на мастацтва: «Всякий писатель, предмет выбирай, соответственный силе; / Долго